

ΘΕΟΦΙΛΟΣ Ο ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΩΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ

Υ Π Ο

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Α. ΔΡΙΤΣΑ, Θεολόγου

Ἐκλεκτὸν τμήμα τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς γραμματείας τῶν πρώτων αἰώνων ἀποτελοῦν τὰ τρία πρὸς Αὐτόλυκον βιβλία τοῦ βου ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Θεοφίλου (169-188 μ.Χ.)¹. Ἡ δρᾶσις αὐτοῦ κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνος συμπίπτει πρὸς τὴν κρίσιμον καμπὴν τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ Ἐκκλησία, ἐκτὸς τῶν ἐξωτερικῶν πολεμίων αὐτῆς, ἀντιμετωπίζει καὶ τοὺς ἐπικινδύνως διαστρέφοντας τὰς Γραφὰς καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς Γνωστικούς. Οὗτοι εἶχον ἀναπτύξει σπουδαίαν φιλολογίαν πρὸς διάδοσιν τῶν κακοδοξιῶν των καὶ πρὸς διδασκτικὴν-λατρεϊακὴν χρῆσιν εἰς τὰς θρησκευτικὰς κοινότητας αὐτῶν. Παιδευμένοι, ὅμως, χριστιανοὶ τῶν πρώτων κυρίως αἰώνων, διαβλέψαντες τὴν σοβαρότητα τοῦ κινδύνου ἐκ τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἀνέλαβον συγγραφικὸν ἄγωνα κατ' αὐτοῦ². Εἰς τὴν χορείαν ταύτην δύναται νὰ καταριθμηθῇ καὶ ὁ Θεόφιλος, γράψας τὸ ἀπολεσθὲν «Κατὰ Μαρκίωνος» ἔργον αὐτοῦ³, τὸ ὁποῖον, πιθανόν, εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου⁴. Ἐξ ἄλλου, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ εἰς τὰ πρὸς Αὐτόλυκον βιβλία αὐτοῦ ὁ Θεόφιλος ἀντιμετωπίζει τὴν διδασκαλίαν τῶν Μαρκιωνιτῶν. Ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ αὐτοῦ μαρτυρεῖ τὴν παιδείου καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἔργου του.

Ὡς πρὸς τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ δὲν ἔχομεν συγκεκριμένας πληροφορίας, πλὴν τῆς μαρτυρίας τοῦ ἰδίου, ὅστις χαρακτηρίζει ἑαυτὸν «ιδιώτην τῶ λόγῳ»⁵. Αὕτη, ὅμως, ἀποτελεῖ ἔκφρασιν μετριοφροσύνης τοῦ Θεοφίλου καὶ ἔχει ὁμοιότητά τινα πρὸς τὴν σχετικὴν ἐν προοιμίῳ δικαιολογίαν τοῦ Εἰρηναίου⁶.

1. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 740.

2. Κ. Μπόνη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαίαν Χριστιανικὴν γραμματείαν, 96-325 μ.Χ., Ἀθήναι 1974, σ. 174.

3. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἰστ. IV, 24, PMG 20, 389.

4. Πρβλ. F. Looft, Theophilus von Antiochien Adversus Marcionem, Leipzig 1930, 44-80. Ἰ. Καραβιδόπουλος, Εἰρηναίου ἐπισκόπου Λουγδούνου, Ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικοῦ κληρύματος, Θεσ/κη 1965, 9. Τὸ «Κατὰ Ἐρμογένους» ἀπολεσθὲν σύγγραμμα τοῦ Θεοφίλου ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ πρβλ. Vigil. Christ. III (1949), 228-9.

5. Θεοφίλου, πρὸς Αὐτόλυκον II, 1, ΒΕΠ 5,21.

6. Ἰδὲ ἡμέτερον, Ἡ συγγραφικὴ μέθοδος τοῦ Εἰρηναίου, Θεολογία ΜΣΤ', 2 (1975),

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν πρὸς Αὐτόλυκον βιβλίων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ Θεόφιλος, πλὴν τῆς γνώσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς, εἶχε λάβει μίαν κανονικὴν ἐγκύκλιον ἐκπαίδευσιν⁷. Τὸ φιλολογικὸν κλῆμα, ἐξ ἄλλου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐζήσῃ καὶ ἐκπαιδεύθη οὗτος, οὐσιαστικῶς καὶ μορφολογικῶς, ἦτο βαθέως διαπεποτισμένον ὑπὸ τοῦ ἑλληνιστικοῦ πνεύματος. Ἡ ἐκπαίδευσις τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ περιελάμβανε κυρίως τὴν μελέτην τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καὶ ἰδιαιτέρως τῶν ὁμηρικῶν ἔργων⁸. Γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν⁹, τὰς Σιβυλικὰς βίβλους¹⁰, τὸν Ὀμηρον καὶ τὸν Ἡσίοδον¹¹. παραθέτει διαφόρους φιλοσοφικὰς δοξασίας μὲ τὰσιν τινὰ ὑποτιμήσεως τῆς ἀξίας τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Τοῦτο, βεβαίως, ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Θεόφιλος, ἀπολογούμενος ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν καὶ τῆς θρησκείας αὐτῶν, ἀντιπαραθέτει τὴν χριστιανικὴν διδασχὴν πρὸς τὴν «ἀντιπατικὴν» διδασκαλίαν τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ προνοίας¹². Τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων αὐτῶν εἶχε λάβει ὁ Θεόφιλος ἐκ τινος ἐγχειριδίου ἢ ἀνθολογίου, τὸ ὁποῖον ἦτο εἰς κοινὴν χρῆσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ¹³.

Ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ ἀσχοληθῶμεν εἰδικώτερον μὲ τὸ ὕφος καὶ τὴν συγγραφικὴν τεχνικὴν τοῦ Θεοφίλου, παραθέτοντες σχετικὰ ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰ προλεχθέντα συνάγομεν, ὅτι ὁ Θεόφιλος εἶναι συγγραφεὺς οὐχὶ εὐκαταφρόνητος, ἀλλ' ἱκανῆς μορφώσεως καὶ ὀξυνοίας.

Τὸ ὕφος αὐτοῦ, κατὰ τὸν Δ. Μπαλᾶνον, εἶναι ἀπλοῦν καὶ κομψόν¹⁴, ἐνῶ κατὰ τὸν Pierre Nautin εἶναι πάντοτε καθαρὸν¹⁵. Πράγματι, ὡς θὰ δει-

7. Πρβλ. R. M. Grant, The problem of Theophilus, in HTR XLIII, (1950), 179.

8. H. I. Marrou, A history of Education in Antiquity (transl. by G. Lamb, 3rd ed.), London 1956, 265, 283.

9. Π.χ. πρὸς Αὐτόλυκον I, 9-10, BEΠ 5, 17-18· II, 7, BEΠ 5, 24-25· III, 18, BEΠ 5, 60.

10. Π.χ. Πρὸς Αὐτόλυκον II, 3, BEΠ 5, 21· II, 31, BEΠ 5, 42· II, 36, BEΠ 5, 46-48.

11. Π.χ. Πρὸς Αὐτόλυκον II, 5, BEΠ 5, 23.

12. Σχετικὰ ἀποσπάσματα ἰδέ: Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον II, 8, BEΠ 5, 26-27· II, 37, BEΠ 5, 48-49· III, 7, BEΠ 5, 54-55 κ. ἄ.

13. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ συγγραφεῖς γενικῶς τὰ ἐδάφια ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων, ἐλάμβανον ἐκ τινος ἀνθολογίου (florilegium), διηρητημένου κατὰ θέματα, τὸ ὁποῖον συνετάγη ὑπὸ τινος Ἀετίου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου· πρβλ. R. M. Grant, Irenaeus and hellenistic culture, ἐν Vigil. Christ. XXI (1967), 158-160· H. Diels, Doxographi Graeci, Berlin 1929.

14. Δ. Σ. Μπαλᾶνου, Πατρολογία, Ἀθήναι 1930, 81-82.

15. P. Nautin, Notes critiques sur Theophile d' Antioch, ad Autolyceum lib. II, ἐν Vigil. Christ. XI (1957), 214· πρβλ. R. M. Grant, The textual tradition of Theophilus of Antioch, ἐν Vigil. Christ. VI (1952), 140-159. Π. Κ. Χρήστου, ἐν Θ.Η.Ε. 6, 393.

χθῆ κατωτέρω, ὁ Θεόφιλος, ἂν καὶ δὲν κατατάσσεται εἰς τὴν πρώτην σειρὰν τῶν πρωΐμων χριστιανῶν ρητόρων, ἦτο λίαν ἱκανὸς χειριστὴς τοῦ συγγραφικοῦ καλάμου. Γνωρίζει τὰ ρητορικὰ τεχνάσματα καὶ χρησιμοποιεῖ ἱκανὰ ἐξ αὐτῶν πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ. Εἰς τὴν διάταξιν τῶν ἐπιχειρημάτων χρησιμοποιεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς κατ' αὔξησιν παραθέσεως αὐτῶν. Ἡ ὅλη δομὴ τοῦ τριμεροῦς πρὸς Αὐτόλυκον συγγράμματος αὐτοῦ παρουσιάζει φιλολογικὴν συγγένειαν πρὸς τὰ ἔργα τῶν συγχρόνων αὐτοῦ χριστιανῶν συγγραφέων. Οὗτοι ἐγνώριζον καὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὴν ἑλληνικὴν ρητορικὴν διὰ σκοποὺς θεολογικοὺς καὶ πολεμικοὺς. Ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ Θεολογία παρ' αὐτοῖς δὲν δύνανται εὐκόλως νὰ διαχωρισθοῦν· διὰ τῆς ρητορικῆς ἐκφράζουν τὴν Θεολογίαν¹⁶.

«Κατὰ τὸν Β' μ.Χ. αἰῶνα, ὅστις εἶναι αἰὼν τῆς εὐγλωττίας ὅσον οὐδεὶς ἄλλος εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν, τὸ «ἄσιατικόν» ὕφος ἤνθησε πάλιν», λέγει χαρακτηριστικῶς ὁ Wifstrand¹⁷. Ὁ Θεόφιλος εἶναι τέκνον αὐτοῦ τοῦ αἰῶνος καὶ ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ἐπηρεάσθῃ ὑπὸ τῆς ρητορικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ὁ R. M. Grant, μελετῶν τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ Θεοφίλου πρὸς τὸν σύγχρονον αὐτοῦ ἔθνικὸν ῥήτορα Αἴλιον Ἀριστείδην, τονίζει ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς-ρητορικὸς μονοθεϊσμὸς τοῦ Ἀριστείδου εἶναι συγγενὴς πρὸς ἐκεῖνον τοῦ Θεοφίλου¹⁸. Ἡ ὁμοιότης, λέγει, τῆς σχετικῆς διδασκαλίας αὐτῶν (Ζεὺς—Ἀθηνᾶ, Σοφία καὶ Θεὸς—Λόγος) πρέπει ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ ὄχι μόνον ἐκ τῆς πιθανότητος ὅτι ἀπηυθύνοντο εἰς τὸ αὐτὸ ἀκροατήριον, ἀλλὰ, προσέτι, ἐκ τῆς ὑπάρξεως προτύπων διὰ Götterreden εἰς τὰς ρητορικὰς σχολὰς¹⁹.

Ὁ Θεόφιλος δὲν ἀποφεύγει ἐνίοτε τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν χωρίων τινῶν τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Εἰς ἱκανὰς δὲ περιπτώσεις ἀρέσκεται εἰς τὴν χρησιμοποίησιν ἐπιδεξίου ρητορικοῦ ὕφους ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ νὰ ἐκφράσῃ ζωνηρῶς τὰ διακατέχοντα αὐτὸν αἰσθήματα, ἀφ' ἐτέρου δὲ διότι ἀπευθύνεται εἰς τὸν πεπαιδευμένον ἔθνικὸν Αὐτόλυκον²⁰.

Ἀρχόμενος ὁ Θεόφιλος ἀπὸ τῆς Γραφῆς ἀναπτύσσει τὴν Θεολογικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν δι' ἐλευθέρας χρήσεως τῆς ρητορικῆς παιδείσεως, τῆς ὁποίας φαίνεται ὅτι ἔτυχεν²¹. Ἡ ρητορικὴ ἐρώτησις, προσδίδουσα ζωνρότητα εἰς τὸν λόγον καὶ ἔχουσα τὸ στοιχεῖον τῆς πειθοῦς, ἀπαντᾶται συχνάκις εἰς τὸ

16. R. M. Grant, Scripture, rhetoric and theology in Theophilus, ἐν Vigil. Christ. XIII (1959), 37.

17. A. Wifstrand, The homily of Melito on the Passion, εἰς Vigil. Christ. II (1948), 219.

18. R. M. Grant, Scripture..., σ. 42.

19. R. M. Grant, ἔ. ἀ., σελ. 43.

20. Ἀπευθυνόμενος ὁ Θ. πρὸς τὸν Αὐτόλυκον λέγει: «Ἐπειδὴ οὖν πολλὰ ἀνέγνωσ...», βιβλ. III, 5, ΒΕΠ 5, 52.

21. R. M. Grant, Scripture..., σ. 43.

ἔργον τοῦ Θεοφίλου. Παραθέτομεν ἀκολουθῶς σχετικὸν ἀπόσπασμα, διευθετήσαντες τοῦτο εἰς ρυθμικὰς γραμμὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπομένων στοιχείων. Ἐκαστος στίχος διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἄρχεται διὰ τινος ἐρωτηματικῆς ἀντωνυμίας καὶ ἀκολουθεῖ τὸ «δύναται» μετ' ἀπαρεμφάτου· τὸ δεύτερον δὲ ἄρχεται διὰ τῆς φράσεως: «ἐὰν μὴ πρῶτον...» καὶ ἔπεται τὸ ρῆμα «πιστεύσῃ» κ.λπ. Ἴδου τὸ κείμενον, ἐν ᾧ τονίζεται ἡ καθολικότης τῆς πίστεως:

«Τίς γὰρ δύναται θερίσαι γεωργός,
ἐὰν μὴ πρῶτον πιστεύσῃ τὸ σπέρμα τῇ γῆ;
Ἡ τίς δύναται διαπερᾶσαι τὴν θάλασσαν,
ἐὰν μὴ πρῶτον ἑαυτὸν πιστεύσῃ τῷ πλοίῳ καὶ τῷ κυβερνήτῃ;
Τίς δὲ κάμων δύναται θεραπευθῆναι,
ἐὰν μὴ πρῶτον ἑαυτὸν πιστεύσῃ τῷ ἱατρῷ;
Ποίαν δὲ τέχνην ἢ ἐπιστήμην δύναται τις μαθεῖν,
ἐὰν μὴ πρῶτον ἐπιδῷ ἑαυτὸν καὶ πιστεύσῃ τῷ διδασκάλῳ;»²².

Εἰς ἄλλην περικοπὴν ὁ Θεοφίλος χρησιμοποιοῖ ἐντέχνως τὸ ἀχῆμα τῆς ὑποφορᾶς καὶ ἀνθυποφορᾶς. Προλαμβάνων πιθανὴν ἐρώτησιν τοῦ Αὐτολόκου περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀχωρήτου τοῦ Θεοῦ, ὑποβάλλει αὐτὴν ὁ ἴδιος, εἰς ἣν καὶ ἀμέσως δίδει τὴν ἀπάντησιν. Ἡ ἐρώτησις εἰσάγεται διὰ τῆς φράσεως: «ἐρεῖς οὖν μοι», ἡ δὲ ἀπάντησις διὰ τῆς φράσεως: «ἄκουε ὁ φημι». Ἡ ὅλη περικοπὴ παρουσιάζει καὶ ρητορικὴν τινα ὑφήν καὶ συμμετρίαν. Παραθέτομεν δὲ αὐτὴν καθ' ἡμετέραν διευθέτησιν:

«Ἐρεῖς οὖν μοι·
Σὺ φῆς τὸν Θεὸν ἐν τόπῳ μὴ δεῖν χωρεῖσθαι,
καὶ πῶν νῦν λέγεις αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ περιπατεῖν;
Ἄκουε ὁ φημι·
Ὁ μὲν Θεὸς καὶ Πατὴρ τῶν ὄλων ἀχώρητός ἐστιν,
καὶ ἐν τόπῳ οὐχ εὐρίσκεται·
οὐ γὰρ ἐστὶν ἀτόπος τῆς καταπαύσεως αὐτοῦ»²³.
Ὁ δὲ λόγος αὐτοῦ, δι' οὗ τὰ πάντα πεποίηκεν,
δύναμις ὧν καὶ σοφία αὐτοῦ,
ἀναλαμβάνων τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς καὶ κυρίου τῶν ὄλων,
οὗτος παρεγίνετο εἰς τὸν παράδεισον ἐν προσώπῳ τοῦ Θεοῦ
καὶ ὠμίλει τῷ Ἀδάμ»²⁴.

22. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον Ι, 8, ΒΕΠ 5,17.

23. Ἡσαίου ΕΣτ', 1.

24. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον ΙΙ, 22, ΒΕΠ 5, 36.

Ἔτερον ρυθμικὸν ἐδάφιον εἶναι ἡ «ὁμολογία» τοῦ Θεοφίλου, εἰς τὴν ὁποίαν τονίζεται ἡ πίστις εἰς τὸν ἕνα Θεὸν καὶ δημιουργὸν τοῦ παντός, εἰς τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν τελείαν νομοθεσίαν Αὐτοῦ. Τὸ κείμενον τοῦτο δυνάμεθα νὰ διευθετήσωμεν κατὰ ρυθμικὰ δίστιχα, δεδομένου ὄντος ὅτι οἱ μὲν περιττοὶ στίχοι καταλήγουν εἰς ῥῆμα (ὁμολογοῦμεν—ἐπιστάμεθα—μεμαθήκαμεν), οἱ δὲ ζυγοὶ εἰσάγονται διὰ τοῦ «ἀλλά»· Ἴδου τὸ κείμενον:

«Ἡμεῖς δὲ καὶ Θεὸν ὁμολογοῦμεν,
ἀλλ' ἔνα, τὸν κτίστην καὶ ποιητὴν καὶ δημιουργὸν τοῦδε τοῦ παντός
Κόσμου
καὶ προνοία τὰ πάντα διοικεῖσθαι ἐπιστάμεθα,
ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ μόνου
καὶ νόμον ἅγιον μεμαθήκαμεν,
ἀλλὰ νομοθέτην ἔχομεν τὸν ὄντως Θεόν...»²⁵.

Εἰς τὸ ἀκόλουθον ἀπόσπασμα παρατηροῦμεν ἄφ' ἑνὸς μὲν τὸν προπαροξυτονισμόν, ἄφ' ἑτέρου δὲ τὴν χρονικὴν καὶ ρυθμικὴν ἀντιστοιχίαν μετοχῆς καὶ ῥήματος εἰς ἐκάστην σειράν:

«...οἱ (προφῆται) καὶ προεῖπον διὰ πνεύματος Θεοῦ
τὰ προγεγονότα ᾧ τρόπῳ γέγονεν
καὶ τὰ ἐνεστώτα τίνι τρόπῳ γίνεται
καὶ τὰ ἐπερχόμενα τίνι τάξει ἀπαρτισθήσεται»²⁶.

Ὁ Θεόφιλος ἀρέσκειται εἰς τὰ βραχέα κῶλα. Ταῦτα ἀποτελοῦν ἰδιάζον γνώρισμα τῆς ἑλληνιστικῆς «ἄσιατικῆς» ρητορικῆς, ἀφθονοῦν δὲ εἰς τὴν ὁμιλίαν τοῦ Μελίτωνος Σάρδευς «εἰς τὸ Πάθος»²⁷ καὶ εἰς ἄλλους ἑλληνας καὶ λατίνους χριστιανοὺς συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων²⁸. Τὰ ρυθμικὰ ταῦτα κῶλα χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ ὁμοιοτελεύτου καὶ ἐν πολλοῖς ὑπὸ τῆς ἰσοσυλλαβίας καὶ ὁμοτονίας. Τὰ ἰσόκωλα ταῦτα ἢ καὶ παράλληλα κῶλα εἶναι προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς ρητορικῆς τέχνης, ὡς βασίμως ὑποστηρίζει ὁ Wifstrand, ὅστις δι' ἐπιχειρημάτων καὶ σχετικῶν παραδειγμάτων ἀντικρούει τὴν ἀποψιν τοῦ E. Norden, καθ' ἣν ταῦτα εἶναι προϊόντα τῆς Ἀνατολικῆς, Ἑβραϊκῆς Φιλολογίας²⁹.

25. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον III, 9, BEΠ 5, 55.

26. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον I, 14, BEΠ 5, 19.

27. Πρβλ. A. Wifstrand, ἔ. ἀ., σ. 203 κ. ἐ.· K. Μητσάκη, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Α', Θεσ/κη 1971, σ. 49.

28. Ἴδὲ ἡμέτερον, Τὸ συγγραφικὸν ὕφος τοῦ Τερτυλλιανοῦ, «Θεολογία», ΜΣΤ' (1975) Δ, σελ. 851-881.

29. Πρβλ. A. Wifstrand, ἔ. ἀ., σ. 201-202.

Ταῦτα πολλάκις ἄρχονται ἢ λήγουν διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως (π.χ. οὗτος, λέγω, ἐστίν, εἰσὶν κ.ἄ.). Ὡς διαπιστώνει τις ἐκ τῆς μελέτης τῶν παρατιθεμένων ἀποσπασμάτων, τὰ βραχέα ταῦτα κῶλα ἔχουν ἕμμετρον ὑφὴν καὶ ρυθμικὸν κυματισμὸν τοιοῦτον, ὥστε συχνάκις ἐγγίζουσιν τὰ ὅρια τῆς ποιήσεως. Εἶναι, πράγματι, ἐκλεκτὰ προϊόντα τῆς λογοτεχνικῆς γραφῆδος τοῦ Θεοφίλου, ἐκφράζοντος δι' αὐτῶν τὰ βαθέα συναισθήματα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν ἀληθῆ Θεὸν καὶ τῆς συμπαθείας πρὸς τοὺς ἀδικουμένους χριστιανούς. Ἡ μέθοδος αὐτοῦ εἶναι ἢ χρησιμοποίησις τῆς Γραφῆς κατὰ ρητορικὸν τινα τρόπον ἐπὶ τῷ σκοπῷ συγκροτήσεως Θεολογίας³⁰. Ἐκ τῆς φλεγομένης ὑπὸ τῆς πίστεως καρδίας τοῦ Θεοφίλου ἐκτοξεύονται ὡς πύρινα βολίδες τὰ βραχέα καὶ ρυθμικὰ κῶλα.

Εἰς τὴν ἀκόλουθον περικοπὴν, ἣτις ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀλήθειαν ὅτι «τὸ μὲν εἶδος τοῦ Θεοῦ ἄρρητον καὶ ἀνέκφραστον ἐστὶ, μὴ δυνάμενον... ὀραθῆναι», ὑπάρχουσιν ἑπτὰ ἰδιότητες τοῦ Θεοῦ, εἰς ἐκάστην τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ ἓν ἐπίθετον³¹. Ἰδιαίτερα γνωρίσματα αὐτῆς εἶναι ὁ προπαροξυτονισμὸς, τὸ ὁμοιοτέλευτον καὶ ἡ τάσις πρὸς ἰσοσυλλαβίαν. Ἴδου ἡ περικοπὴ καθ' ἡμέτερον ρυθμικὴν διάταξιν³²:

«δὲξῃ γάρ ἐστιν ἀχώρητος,
μεγέθει ἀκατάληπτος,
ὑψεὶ ἀπερινόητος,
ἰσχυρὶ ἀσύγκριτος,
σοφίᾳ ἀσυμβίβαστος,
ἀγαθωσύνη ἀμίμητος,
καλοποιτᾶ ἀνεκδιήγητος»³³.

Ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἀνωτέρω ἀποσπάσματος παρατίθενται 13 προσωνυμῖαι τοῦ Θεοῦ³⁴, συμπληρούμεναι ἀντιστοιχῶς διὰ τῶν σχετικῶν ἐνεργειῶν Αὐτοῦ. Ταύτας δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἰσόκωλα ρυθμικὰ τμήματα. Ἐκαστον τούτων, πλὴν τοῦ πρώτου, ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν λέξεων, ἐξ ὧν ἢ μία εἶναι τὸ ὑποθετικὸν «εἰ», (δὶς) ἢ τὸ «ἐάν» (11κῶκις), ἢ ἑτέρα εἶναι ἢ προσωνυμία τοῦ Θεοῦ καὶ ἢ τρίτη τὸ ρῆμα «εἶπω» εἰς ὅλους τοὺς στίχους. Εἰς τὸ β' τμήμα ὅλαι αἱ φράσεις εἰσάγονται διὰ τινος ὀνόματος εἰς πτῶσιν αἰτιατικὴν καὶ ἀκολουθεῖ στερεοτύπως ἡ φράσις «... αὐτοῦ λέγω». Παρατηρητέον, ὅτι εἰς

30. R. M. Grant, Scripture..., σ. 33, 37.

31. Ὁ ἀποφατικὸς χαρακτήρ τῶν 7 τούτων ἐπιθέτων-ἰδιοτήτων εἶναι προφανής.

32. Πρβλ. R. Grant, ἔ. ἀ., σ. 33.

33. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον Ι, 3, ΒΕΠ 5, 14. Πρβλ. Μελιτωνος, Εἰς τὸ Πάθος 6, 7 παρὰ A. Wifstrand, ἔ. ἀ., σ. 208.

34. Πρβλ. R. M. Grant, Scripture..., σ. 33-36, ἐνθα καὶ παράλληλα χωρία.

τὰ ἰσόκωλα ταῦτα τμήματα διατηρεῖται σταθερὸς ὁ παροξυτονισμὸς κατ' ἀντιστοιχίαν: εἶπω-λέγω. Ὁ R.M. Grant διατυπώνει τὴν ἄποψιν, ὅτι διὰ τῶν πέντε τελευταίων προσωνομιῶν ὁ Θεόφιλος ἀντιμετωπίζει σχετικὴν διδασκαλίαν τῶν Μαρκιωνιτῶν³⁵. Παραθέτομεν τὸ κείμενον, ὅπερ διηυθετήσαμεν εἰς ρυθμικὰ ἰσόκωλα βάσει τῶν προλεχθέντων:

A

«Εἰ γὰρ φῶς αὐτὸν εἶπω,
εἰ λόγον εἶπω,
νοῦν ἐὰν εἶπω,
πνεῦμα ἐὰν εἶπω,
σοφίαν ἐὰν εἶπω,
ἰσχὺν ἐὰν εἶπω,
δύναμιν ἐὰν εἶπω,
πρόνοιαν ἐὰν εἶπω,
βασιλείαν ἐὰν εἶπω,
κύριον ἐὰν εἶπω,
κριτὴν ἐὰν εἶπω,
Πατέρα ἐὰν εἶπω,
πῦρ ἐὰν εἶπω,

B

ποίημα αὐτοῦ λέγω·
ἀρχὴν αὐτοῦ λέγω·
φρόνησιν αὐτοῦ λέγω·
ἀναπνοὴν αὐτοῦ λέγω·
γέννημα αὐτοῦ λέγω·
κράτος αὐτοῦ λέγω·
ἐνέργειαν αὐτοῦ λέγω·
ἀγαθωσύνην αὐτοῦ λέγω·
δόξαν αὐτοῦ λέγω·
κριτὴν αὐτὸν λέγω·
δίκαιον αὐτὸν λέγω·
τὰ πάντα αὐτὸν λέγω·
τὴν ὄργην αὐτοῦ λέγω»³⁶.

Ἐτερον ρυθμικώτατον ἀπόσπασμα, περιλαμβανόν ὀκτῶ ἰδιότητος τοῦ Θεοῦ, εἶναι τὸ ἀκόλουθον. Τοῦτο ὁμοιάζει πῶς πρὸς τὸ προηγηθὲν ὡς πρὸς τὴν ρυθμικὴν διάταξιν. Ἐν αὐτῷ κυριαρχεῖ ὁ παροξυτονισμὸς, ὅστις ἀποτελεῖ ἰσχυρὰν ἔνδειξιν τῆς μεταβολῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας καὶ σχετίζεται μὲ τὴν παρακμὴν τῆς ἀρχαίας προσωδίας³⁷. Τὸ δευτέρον ἡμιστίχιον εἰσάγεται διὰ τοῦ «ὅτι», «καθότι» ἢ «διὰ τό». Γενικῶς ὁ ρυθμικὸς κυματισμὸς τοῦ κειμένου εἶναι χαρακτηριστικὸς. Ἴδου τοῦτο:

«Ἄναρχος δέ ἐστιν, ὅτι ἀγέννητός ἐστιν·
ἀναλλοιώτος δέ, καθότι ἀθάνατός ἐστιν.
Θεὸς δέ λέγεται, διὰ τὸ τεθεικέναι τὰ πάντα ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀσφαλείᾳ...
Κύριος δέ ἐστι, διὰ τὸ κυριεῦειν αὐτὸν τῶν ὄλων,

35. R. M. Grant, ἔ. ἀ., σ. 35· Τοῦ αὐτοῦ, The problem..., σ. 192-193. Πρβλ. G. B ardy - J. S e n d e r, Theophile, Paris 1948, 65 σημ. 1.

36. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον I, 3, ΒΕΠ 5, 14.

37. Τὸ φαινόμενον τοῦ παροξυτονισμοῦ εἶναι σημαντικὸν γλωσσολογικὸν καὶ γραμματολογικὸν ζήτημα, ἀποτελέσαν βασικὸν στοιχεῖον τοῦ ρυθμικοῦ πεζοῦ λόγου. Πλείονα περὶ τούτου ἰδέ· Α. Σ κ ι ᾶ, Στοιχειώδης μετρικὴ τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως, Ἀθήναι 1931, σ. 122-123, σημ. 3, 164· Κ. Μ η τ σ ᾶ κ η, ἔ. ἀ., σ. 117-121.

Πατήρ δέ, διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν πρὸ τῶν ὄλων,
 δημιουργὸς δὲ καὶ ποιητῆς, διὰ τὸ αὐτὸν εἶναι κτίστιν καὶ ποιητὴν
 τῶν ὄλων,
 ὕψιστος δέ, διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ἀνώτερον τῶν πάντων,
 Παντοκράτωρ δέ, ὅτι αὐτὸς τὰ πάντα κρατεῖ καὶ ἐμπεριέχει...»³⁸.

Τὸ τελειότερον ἀπὸ ρυθμοτεχνικῆς ἀπόψεως προῖον τῆς γραφίδος τοῦ Θεοφίλου εἶναι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰς ἀρετὰς τῶν Χριστιανῶν³⁹. Τὸ κείμενον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ 35 λέξεων, αἵτινες ἀνὰ δύο δύνανται νὰ ἀποτελέσουν 17 στίχους, πλὴν τοῦ στίχου 14, ὅστις συνίσταται ἐκ 3 λέξεων. Εἰς ἕκαστον τούτων ὑπάρχει ἓν ὄνομα εἰς πτῶσιν ὀνομαστικὴν ἐνικῆ καὶ ἓν ῥῆμα εἰς τρίτον ἐνικὸν πρόσωπον τῆς ὀριστικῆς τοῦ ἐνεστώτος. Ἐκ τῶν 17 στίχων οἱ 11 εἶναι παροξύτονοι, οἱ 4 προπαροξύτονοι καὶ οἱ 2 ὀξύτονοι. Ὁ παροξύτονισμός εἶναι ἐπικρατέστερος καὶ μαρτυρεῖ τὴν εὐρεῖαν χρῆσιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν συγγραφέων λόγῳ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ δυναμικοῦ τόνου εἰς βᾶρος τῆς προσφθίας. Παρατηροῦμεν ἐπίσης εἰς τὸ κείμενον τοῦτο τὸ ὁμοιοτέλευτον, τὰσιν πρὸς ἰσοσυλλαβίαν καὶ ἰδιαιτέρως τὴν εἰς βραχέα κῶλα διάταξιν⁴⁰. Διὰ τῶν τεσσάρων πρώτων ἀρετῶν ἀντικρούονται αἱ περὶ ἀνηθικότητος τῶν χριστιανῶν κατηγορίαι, διὰ δὲ τῶν λοιπῶν στίχων καθορίζεται τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας⁴¹.

Παραθέτομεν ἐν συνεχείᾳ τὸ ἐν λόγῳ κείμενον, διευθετηθὲν βάσει τῶν προλεχθέντων, ἄνευ τῆς ἀξιώσεως βεβαίως ὅτι τοῦτο εἶναι ποιητικὴ σύνθεσις:

«...σωφροσύνη πάρεστιν,
 ἐγκράτεια ἀσκεῖται,
 μονογαμία τηρεῖται,
 ἀγνεία φυλάσσεται,
 5 ἀδικία ἐκπορθεῖται,
 ἁμαρτία ἐκριζοῦται,
 δικαιοσύνη μελετᾶται,
 νόμος πολιτεύεται,
 θεοσέβεια πράσσεται,
 10 Θεὸς ὁμολογεῖται,
 ἀλήθεια βραβεύει,

38. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον I, 4, BEΠ 5, 14.

39. Παρόμοια ρυθμικὰ κείμενα ἰδέ: Α' Κλήμεντος LXIV, BEΠ 1, 38· Κλημέντια Γ', XXVI, BEΠ 1, 86· Ἐρμᾶ Ἐπιστολὴ XVI, 9, BEΠ 2, 241· Πρὸς Διόγνητον V, 5-17, BEΠ 2, 253·

40. Πρβλ. A. Wifstrand, ἔ.δ., σ. 204-205.

41. Πρβλ. R. M. Grant, Scripture..., 36-37.

χάρις συντηρεῖ,
εἰρήνη περισκέπει,
λόγος ἅγιος ὁδηγεῖ,
15 σοφία διδάσκει,
ζωὴ βραβεύει,
Θεὸς βασιλεύει»⁴².

Ὁ ρυθμικὸς πεζὸς λόγος εὐρίσκεται καὶ εἰς ἄλλα ἀποσπάσματα τῶν πρὸς Αὐτόλυκον βιβλίων τοῦ Θεοφίλου, μαρτυροῦντα τὴν ρητορικὴν παιδείου-σιν αὐτοῦ. Τὸ ἀκόλουθον κείμενον, τὸ ὁποῖον διετάξαμεν ρυθμικῶς βάσει τῶν προτεθεισῶν ἀρχῶν, ἀναφέρεται εἰς τὸ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ Θεοῦ:

«Τὰ γὰρ ὕψη τῶν οὐρανῶν
καὶ τὰ βάθη τῶν ἀβύσσων
καὶ τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης
ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ ἔστιν
καὶ οὐκ ἔστι τόπος τῆς καταπαύσεως αὐτοῦ.
Οὐρανοὶ μὲν γὰρ ἔργον αὐτοῦ εἰσιν,
γῆ ποίημα αὐτοῦ ἔστιν,
θάλασσα κτίσμα αὐτοῦ ἔστιν,
ἄνθρωπος πλάσμα καὶ εἰκὼν αὐτοῦ ἔστιν,
ἥλιος καὶ σελήνη καὶ ἀστέρες στοιχεῖα αὐτοῦ εἰσιν,
εἰς σημεῖα καὶ εἰς καιροὺς καὶ εἰς ἡμέρας καὶ εἰς ἑνιαυτοὺς γεγονότα,
πρὸς ὑπηρεσίαν καὶ δουλείαν ἀνθρώπων·
καὶ τὰ πάντα ὁ Θεὸς ἐποίησεν ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι,
ἵνα διὰ τῶν ἔργων γινώσκεται καὶ νοηθῇ τὸ μέγεθος αὐτοῦ»⁴³.

Ἐν τέλει σημειοῦμεν, ὅτι ὁ Θεόφιλος χρησιμοποιεῖ εὐρέως καὶ ἐντέ-χως ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς μυθολογίας, ἱστορίας καὶ φιλο-σοφίας. Διὰ τῆς συγκρίσεως δὲ τῆς Χριστιανικῆς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐθνικῶν ἀγεται πειστικῶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῆς πρώτης εἶναι δεόντως ἠτιολογημένη. Δυνάμεθα δὲ βασίμως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὰ πρὸς Αὐτόλυκον βιβλία ἐπέτυχον τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν ἐγράφησαν. Ὁ Θεόφιλος, λοιπόν, ὡς συγγραφεὺς ἐξαίρετος δικαιοῦται τῆς ἀναλόγου θέσεως εἰς τὴν χο-ρεῖαν τῶν πρώτων χριστιανῶν συγγραφέων.

42. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον III, 15, BEΠ 5, 58-59. Πρβλ. R. M. Grant, *The Problem...*, 6. 194.

43. Θεοφίλου, Πρὸς Αὐτόλυκον I, 4, BEΠ 5, 14-15. Ἴδὲ ἕτερον ρυθμικὸν ἀπό-σπασμα εἰς βιβλίον II, 10, BEΠ 5, 27-28 κ.ἄ.